

26. *Свєшніков І.К.* Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник. — Л., 1990.

27. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Д., 1994.

28. *Тітов В.В.* Фортеці на території м. Дніпропетровська //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. — Вип. 9. — К., 2002. — С. 26—31.

29. *Федоров Ю.* Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. — СПб., 2000.

30. Феодосій (Макаревський) Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Д., 2000.

31. *Ханенко Б.И.* Древности русские. Кресты и образки. /Б.И. Ханенко, В.И. Ханенко Вып. I. — К., 1899. Вып. II. — К., 1900.

32. *Яворницький Д.И.* История Запорожских козаков: В 3 т. — К., 1990. — Т. 1.

Надійшла до редколегії 27.04.2007 р.

УДК 069.02:902(477)

М.П. Сиволап

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ СЕРЕДНЬОЇ
НАДДНІПРЯНЩИНИ
ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Розглянуто основні напрямки діяльності та провідні тенденції розвитку Археологічного музею середньої Наддніпрянщини Черкаського національного університету від 1918 р. до сьогодення

Перш ніж перейти до опису одного з наймолодших музеїв Черкащини, варто хоча б коротко висвітлити те історичне тло, на основі якого і стала можливою поява в Україні ще одного археологічного осередку.

© М.П. Сиволап, 2007

Історія археологічних досліджень на Черкащині охоплює період понад півтора століття і їх початок пов'язаний з іменами таких піонерів археології, як І.І. Фундуклей, Й.А. Хойновський, М.Ю. Бранденбург, В.Б. Антонович, Д. Я. Самоквасов, В.В. Хвойка, О.А. Спіцин, Г. Осовський, А. Бидловський, Д.М. Щербаківський, О.О. Бобринський, М.Ф. Біляшівський, В.М. Доманицький, Ю.Д. Талько-Гринцевич, П. П. Курінний та інші [12; 9; 21]. Але серед них лише четверо-п'ятеро останніх були безпосередньо пов'язані з Черкащиною чи за місцем народження, чи періодичного проживання, в цілому ж на території південної Київщини (сучасної Черкащини) не було жодної діючої постійно інституції, що займалася б археологічними дослідженнями, жодного місцевого професійного археолога. Усі розкопки провадилися приїжджими російськими чи вітчизняними фахівцями.

У пореволюційний час, після заснування в Черкасах у 1918 р. групою ентузіастів Черкаського окружного краєзнавчого музею, а в 1921 р. Інституту соціального виховання (попередника сучасного Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького) ситуація дещо покращилася. Першим директором Черкаського краєзнавчого музею Д.П. Бочковим створено археологічну колекцію (в основу якої, передусім, лягли матеріали з розкопок О. О. Бобринського). Протягом 1920-30-х рр. ним було проведено великий обсяг археологічних досліджень, серед яких на особливу увагу заслуговують виявлення і розкопки відомого Маслівського могильника черняхівської культури, у яких 1926 р. брав участь і відомий археолог П.І. Смолічев [12], а у 1928–1929 рр. дослідження були продовжені С.С. Гамченком [14]. На жаль, діяльність Бочкова та період після його від'їзду у 1935 р. до Києва ще недостатньо вивчені через те, що більшість колекцій та документації Черкаського музею загинула у роки Другої світової війни.

Іншим центром розвитку місцевої археології стала Умань, де після створення у 1924 р. Уманського соціально-історичного музею, протягом 20–90-х рр. ХХ ст. діяла шерега таких археологів-краєзнавців, як Б.П. Безвенглинський, М.К. Якимович, В.О. Стефанович, Г.Ю. Храбан, О.П. Діденко. Результатом їхньої діяльності стали сотні нововиявлених пам'яток трипільської та черняхівської культур, білогірської культури епохи бронзи, ранньослов'янського та пізньосередньовічного часу на території історичної Уманщини, а також багата археологічна колекція у фондах музею. На жаль, нині своєрідна уманська археологічна традиція перервана, а шанси на її відродження у даний момент відсутні.

Незважаючи на деяку місцеву археологічну активність, все ж

основний об'єм археологічних досліджень на Черкащині і далі протягом десятиліть радянської влади проводився професійними археологами з Києва чи Росії.

Варто звернути увагу на діяльність ряду краєзнавців у повоєнний час. Серед них особливо слід виділити таких археологів-аматорів, як Л.Г. Брудзь (с. Вел. Бурімка), М.Ф. Пономаренко (м. Золотоноша), С.К. Рець (м. Черкаси), котрі, за відсутності місцевих фахівців-археологів, значною мірою виконували їх функції. Результатом піввікової діяльності М.Ф. Пономаренка став Золотоніський краєзнавчий музей, численні нововиявлені археологічні пам'ятки, ряд археологічних звітів та численні науково-популярні статті. Особливу сторінку в дослідженні пам'яток археології м. Черкас склали роботи архітектора С.К. Реця, якого зацікавив зв'язок форм рельєфу берегових схилів Дніпра з історією їх заселення у різні епохи. По суті, він був піонером у відкритті більшості археологічних об'єктів на території Черкас, серед яких чотири невідомих раніше науці городища [15].

Перша у повоєнний час археолог у Черкаському краєзнавчому музеї К.П. Спільниченко з'явилася лише у 1974 р. Про її короточасну діяльність свідчать ряд паспортів на археологічні пам'ятки республіканського значення. З 1976 р. з деякими перервами довгий час, очолюючи сектор охорони пам'яток археології, в Черкасах плідно працює випускниця кафедри археології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка В.В. Нерода, завдяки кропіткій праці якої державний археологічний реєстр поповнився тисячами пам'яток.

Початком перших самостійних розкопок черкаських археологів стали дослідження у 1980-1983 рр. тодішнім заввідділом археології музею В. П. Григор'євим 6-ти курганів (два з них разом з працівниками сектора В.В. Неродою та О.В. Білецькою). Найцікавішими з них були «Козацька могила» у м. Городищі (1980), що містила поховання ямної та середньодніпровської культур, і курган біля ст. Гладківщина (1982) у Канівському районі, в якому було досліджено унікальне непограбоване поховання скіфського воїна у повному бойовому спорядженні (нині в експозиції музею.).

Справжнім проривом у розвитку місцевої черкаської археології було створення В.П. Григор'євим і М.П. Сиволапом у липні 1987 р. при краєзнавчому музеї новобудовної госпрозрахункової Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ), співробітниками якої за час першого терміну її існування (1987–1997 рр.) було виявлено, описано і поставлено на державний облік близько двох тисяч пам'яток (курга-

нів, могильників, поселень, валів, печер тощо), розкопано понад 100 курганів, досліджувались 2 могильники, 1 поселення та ін., опубліковано десятки наукових статей. За цей час було забезпечено матеріальну базу експедиції (склад, транспорт, матеріальні кошти, оренда приміщення), сформовано найповнішу в області фахову археологічну бібліотеку (близько 2 тис. томів), засновано науковий архів, розпочато підготовку діючого персоналу експедиції в університетах України. Нині два вихованці експедиції, колишні лаборанти ЧЛАЕ, є кандидатами історичних наук – історик В.В. Ластовський (Київ) та археолог І.В. Палагута (Санкт-Петербург). Через експедицію, тією чи іншою мірою, пройшли більшість нині діючих чи колишніх черкаських археологів. Протягом цього часу ЧЛАЕ підпорядковувалася Черкаському краєзнавчому музеєві, була філією (1989–1993 рр.) Науково-дослідного кооперативу «Археолог» (кер. – В.І. Бідзіля) при Інституті археології НАН України, а в останній період входила, як самофінансована одиниця, до складу археологічної інспекції Черкаської облдержадміністрації. Вказана інспекція була створена наприкінці 1993 р. геологом М.О. Суховим у результаті реорганізації сектора охорони пам'яток археології з використанням частини персоналу та майна ЧЛАЕ. На жаль, співпраця тривала недовго, вже у січні 1997 р. більшість кваліфікованих польовиків ЧЛАЕ у складі двох загонів були скорочені за надуманим приводом. Скорочені безробітні археологи згодом самореалізувалися в інших галузях, хоча деякі з них і сподівалися на відновлення експедиції у тій чи іншій формі. І, нарешті, така нагода трапилася.

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, заснований 1921 р. як Інститут соціального виховання, є наймолодшим в Україні національним (з серпня 2003 р.), а статус державного університету він отримав лише в 1995 р. (до того педінститут), тоді ж було засновано й історичний факультет (нині історико-юридично-філософський). Молодий університет, тим не менше, успішно і дуже динамічно розвивається у класичний університет, відійшовши вже далеко від рівня педінституту. Ось тому, коли влітку 1999 р. виникла потреба у створенні на історичному факультеті археологічного музею, археологічної лабораторії та постійно діючої експедиції для проходження археологічної практики студентами-істориками, автор без роздумів за це взявся. Незабаром до нього приєдналися колишні колеги по ЧЛАЕ О.В. Марченко і О.В. Васильченко. Все починалось з 3–4 експонатів, але вже у жовтні, за сприяння зав. кафедри проф. А.Г. Морозова, на базі експонатів з попередніх розкопок і розвідок автора була готова

початкова експозиція. 1 березня 2000 р., згідно з наказом ректора, в університеті було офіційно засновано Черкаський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини (ЧАМ) та Археологічну лабораторію, керувати якими доручено автору. При цьому автор скористався досвідом і напрацюваннями у цій сфері колег з Дніпропетровського держуніверситету, археологічний музей якого він відвідав восени 1999 р. саме з метою запозичення досвіду. А взагалі сама ідея створення у Черкасах археологічного музею виникла в надрах ЧЛАЕ ще 1987 р., хоча у 1980–1990 рр. ця ініціатива колективу експедиції не була підтримана місцевим керівництвом. Ця ідея сформувалась під впливом таких відомих археологів-музейників, як О.М. Поль та Д.І. Яворницький, з діяльністю яких автор ознайомився у 1985–1986 рр. під час археологічних розкопок на Січеславщині та у подальші роки [23].

Влітку 2000 р. на основі лабораторії було організовано археологічну експедицію і, таким чином, розпочався другий період існування Черкаської Лісостепової археологічної експедиції. За ці роки було проведено п'ять польових сезонів на поселенні ямної культури Десятини – розкрито понад 800 м² культурного шару пам'ятки. У культурному шарі виявлено ямні поховання та скелет найдавнішого в регіоні свійського коня, отримано радіокарбонну дату для поселення та результати визначень зоологічних та антропологічних матеріалів з пам'ятки, здійснено геодезичну зйомку Десятини і ще трьох найближчих ямних стоянок разом з їх оточенням (30 га), відкрито низку раніш невідомих поселень і стоянок від епохи раннього палеоліту і бронзи до ранніх слов'ян. У Катеринопільському районі Черкащини, в басейні р. Гнилий Тікич (спільно з ІА НАНУ) розкопано курган епохи міді-бронзи (11 поховань). У результаті кілька сотень майбутніх істориків пройшли польову археологічну практику і взяли участь в археологічних розвідках та камеральній обробці матеріалів протягом року.

Археологічний музей та лабораторія за цей час пройшли значний шлях розвитку – експозиція була суттєво доповнена, нині вона містить експонати усіх епох і більшості археологічних культур від раннього палеоліту до XVIII ст. з території Черкащини та прилеглих регіонів Середньої Наддніпрянщини. Експонати доповнено кольоровими та чорно-білими археологічними таблицями і фотографіями. У 2001 р. організовано склад археологічного спорядження (отриманого за рахунок пожертв), розпочато створення археологічних фондів, котрі за ці роки поповнилися десятками тисяч нових експонатів з розкопок і розвідок автора, а також жертвами студентів і викладачів університету та окремих крає-

знавців і пошановувачів історії. Суттю першого етапу розвитку музею було створення першого варіанта експозиції, налагодження регулярних польових робіт та максимально можливе отримання якомога більшої кількості експонатів.

З вересня 2003 р. після переїзду музею у більше приміщення почався наступний етап його розвитку, основою якого має стати створення нової сучасної експозиції, систематизація і опис фондів матеріалів, державна реєстрація і перетворення музею та лабораторії на справді науковий центр місцевого масштабу. Вже розроблено кошторис і проект вітрин для нової експозиції, започатковано науковий архів та бібліотеку музею, організовано фототеку, створюється нумізматична та боністична колекції. У новому приміщенні, нарешті, з'явилося місце для розміщення археологічної лабораторії та фондів, тому стало можливим розпочати роботу з систематизації і опису набутого фондів матеріалу. З моменту створення музею археологічні фонди комплектуються за колекційним принципом. Зберігається повністю весь матеріал з пам'ятки, включно керамічний, кам'яний, крем'яний та інший масовий інвентар, фрагменти печини і обмазки, антропологічні та остеологічні колекції (у т.ч. вже визначені), зразки для радіокарбонного, палінологічного і ботанічного аналізів.

Окрасою експозиції Археологічного музею ЧНУ є експонати з ново-відкритої і найдавнішої в Черкаській області [22] ранньопалеолітичної стоянки Ясівка (35—45 тис. рр. тому), ранньомезолітична колекція з Дніпровця, посуд, знаряддя та статуетки трипільської культури, посуд, прикраси і зернотерки ямної культури, колекція кам'яних бойових сокир епохи бронзи, посуд катакомбної, багатовапеликової та білозерської культур, зразки з Мельгуновського кургану (з котрого розпочинався розвиток археології в Україні), предмети озброєння скіфського, давньоруського та козацького часу, колекція посуду і фібул черняхівської культури з могильника Черкаси-Центр, зразки з нумізматичної і боністичної колекцій та ін.

Опис фондів ЧАМ. На початок 2004 р. фондова колекція університетського археологічного музею нараховувала понад 30 тис. експонатів. Частину з них складають матеріали з розкопок та розвідок автора, котрі на момент локауту ЧЛАЕ ще не були повністю науково опрацьованими і тому не були здані до фондів краєзнавчого музею. Серед них матеріали з розкопок ряду ямних курганів краю, курганно-грунтового могильника білозерської культури біля с. Вергуни, могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та ін. Значну частину фондів (понад 10 тис. експонатів) складають матеріали з розкопок вже згаданого ямного поселення

Десятини. Ще кілька тисяч нараховують колекції підйомного матеріалу та шурфів з ямних поселень, відкритих переважно автором в останні роки: Попове Озеро, Скиртище, Корчі, Струга, Чайка, Усть-Коврай, Галицьке, Попів Горб, Гасанів Брід, Мошни-ІІ, Підгори, Шовковиця, Кучугури-Х. Приблизно таку ж кількість знахідок містить і колекція кам'яного віку: знаряддя з мустьєрської стоянки Андріївка-4 і пізньопалеолітичної Троянове-4 з колишнього Златопільського району Черкаської області (передано краєзнавцем П.І. Озеровим з м. Новомиргорода), ранньо- та пізньопалеолітичних стоянок Ясівка, Задорожівщина, Нечаєве-1 і 2 зі Шполянського району Черкаської області (розвідки В.М. Степанчука і М.П. Сиволапа), знахідки з мезолітичної стоянки Дніпровець біля Черкас (розвідки М.П. Сиволапа), неолітичних стоянок Йовтух, УТОС-І і Макаряче та ін. Решту фондової колекції складає підйомний матеріал з розвідок автора як на суходолі (Тетянчине, Панський о-в, Криве, Леськи-П та ін.), так і в зоні розмиву (і затоплення) Кременчуцького водосховища. Більшість з останніх відкрита ще у 1980—1990-і рр. співробітниками ЧЛАЕ і спостерігаються ними вже більше 10-15 років, але матеріали для музею зібрано, переважно, в останні роки. Серед цих матеріалів потрібно виділити велику колекцію з пізньосередньовічного поселення Леськи-Мис під Черкасами, що налічує понад 10 тис. найрізноманітніших знахідок: 1) фрагменти кераміки; 2) скляного посуду та круглих шибок непрозорого гутного скла, скляного шлаку; 3) уламки залізних знарядь праці, зброї, гарматних ядер, ужиткових речей, інших деталей та залізних шлаків; 4) вироби з каменю; 5) кістки; 6) прикраси та речі з кольорових металів; 7) монети XVII ст.; 8) кістки розрізнених людських скелетів. Керамічний матеріал звідси досить різноманітний: горщики, миски і тарелі, прикрашені мальованим («опискою») і штампованим орнаментом, різнокольоровою поливою, фляндруванням, лошінням, димленням, рубчастими боками і краями; глеки, макітри, кухлі і покритишки, пічні коробчасті кахлі з геометричною, рослинною та сюжетною орнаментациєю, фрагменти козацьких люльок, інструменти гончара (керамічні ложило і «олівець») [5], гральні фішки («буци») з фрагментів кераміки, глиняні іграшки та інша непосудна кераміка. Також потрібно згадати досить великі колекції із затоплених водами Дніпра поселень Чапаєвка-VIII і IX (КБК), Придніпровська-I (чорноліська к-ра), Кучугури V-IX (пізньозарубинецька к-ра), Леськи-I, Чехівка-I (черняхівська к-ра), Залізьки-II (Русь) і т.д. Допоміжний фонд містить значні палеозоологічні матеріали (починаючи з кісток мамонта). Серед них найбільші з поселення Десятини та

інших ямних поселень. Лише з поселення Попове Озеро походить 16219 фрагментів кісток вагою понад 60 кг. Також тут зберігаються, як зазначено вище, антропологічні колекції, різні зразки для природничих аналізів.

Більшість археологічних фондів матеріалів ще не описані, але робота ведеться, зокрема, готуються до друку палеолітичні матеріали (разом з палеолітознавцем В.М. Степанчуком), повністю опублікована колекція єдиного на Черкащині описаного мезолітичного поселення Дніпровець [7], пізньосередньовічні знахідки з Леськи-Мис – кахлі з геометричним орнаментом, іграшки, скло [11; 6; 13], деякі матеріали з Кучугур-ІХ [10], Дубинки-ІІ [2], могильника Черкаси-Центр [1]. Автор неодноразово коротко публікувалися результати досліджень Десятин та інших ямних поселень [24; 20; 16; 17; 18; 19]. У цій діяльності задіяні й студенти-історики, з яких утворився невеликий гурт ентузіастів археології, котрі добровільно беруть понаднормову участь в польових та лабораторних дослідженнях. Один із цих студентів, Артем Борисов, самостійно виявив 12 нових пам'яток археології і нині описує знахідки з них, готуючи таким чином курсові, матеріали до звіту і наукової публікації. Проводиться також робота в напрямку історіографії археології: збираються матеріали до творчих біографій О.О. Бобринського, М.Ф. Пономаренка, О.П. Діденко та інших фахівців, що зробили внесок у розвиток археології краю. Крім того, на базі Археологічного музею вже тричі проводилися сесії археологічної секції Черкаського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

На нашу думку, можна констатувати появу ще одного археологічного осередку в Черкаській області, котрий має непогані перспективи розвитку, зважаючи, що в усьому світі саме університети є найпоширенішими центрами археології.

Таким чином, у Черкасах на даний момент існує кілька археологічних осередків з незначною кількістю фахівців: Черкаський краєзнавчий музей (ЧКМ), відділ археології (Л.Г. Сиволап), Археологічна інспекція облдержадміністрації (О.М. Суховий, В.В. Нерода, Д.П. Куштан, О.В. Назаров), міська станція туристів (Т.М. Нераденко) і Черкаський археологічний музей при ЧНУ ім. Б. Хмельницького (М.П. Сиволап, О.В. Марченко). Щоправда, самостійні розкопки проводять лише 3-4 археологи, а сумарний об'єм досліджень не йде у порівняння з ЧЛАН 1980–1990-х рр.

За межами Черкас зароджуються ще два археологічні осередки: на базі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» і Трипільського археологічного заповідника (села Таллянки-Легедзине),

деякі працівники яких стажуються в експедиціях ІА НАН України та проводять невеликі самостійні роботи. Зокрема, передусім заслуговує на увагу створення у складі НІКЗ «Чигирин» Археологічного музею Середнього Подніпров'я (біля витоків його стояли Т.М. Нераденко та покійна О.В. Білецька), експозиція якого була відкрита в 2005 р. З цього переліку, на жаль, випадає Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів», де немає жодного археолога і котрий після створення на його площі приватного Регіонального ландшафтного парку «Трахтемирів» контролює лише 5% заповідної території.

Установами, котрі зберігають найбільші в Черкаській області археологічні колекції, є ЧКМ (7806 одиниць зберігання), Уманський краєзнавчий музей (4468 одиниць зберігання), НІКЗ «Чигирин» (4011 одиниць зберігання) [9, 262]. Нині до їх числа можна, також, віднести і Черкаський археологічний музей при ЧНУ. Крім вищезгаданих установ у області зареєстровано ще 14 державних районних краєзнавчих музеїв та 36 сільських народних музеїв [8, 145–146, 207–210], у котрих також зберігається певна кількість археологічних експонатів.

Бібліографічні посилання

1. *Бобровська О.В.* Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі/О.В. Бобровська, М.П. Сиволап // Старожитності 1 тис. н.е. на території України. — К., 2003. — С. 33–43.
2. *Васильченко О.В.* Нові матеріали культури багатоваликової кераміки на Черкащині// Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001.
3. *Григор'єв В.П.* Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області //Археологія. — 1986. — № 56. — С. 47–58.
4. *Григор'єв В.П.* Погребение скифского воина-дружинника у с. Гладковщина в Лесостепном Приднепровском Левобережье // Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения). Тезисы всесоюзной археол. конф. — Кемерово, 1989. — С. 96–100.
5. *Гугля В.* Пізньосередньовічні знахідки коло с. Червона Слобода Черкаського району та області // В. Гугля, Ю. Ляшко//Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 10. — Київ-Луганськ, 2001. — С. 66–68.
6. *Гугля В.* Пізньосередньовічна керамічна іграшка з Черкаського Подніпров'я / В. Гугля, М. Сиволап//Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 13. — Київ-Луганськ, 2004. — С. 106–109.

7. *Залізняк Л.Л.* Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас. / Л.Л. Залізняк, А.В. Деткін, М.П. Сиволап // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 204—216.

8. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища. — К., 2002.

9. *Куріло О.Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002.

10. *Куштан Д.П.* Пізньозарубинецьке поселення на Черкащині / Д.П. Куштан, М.П. Сиволап, Р.В. Терпиловський // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1999. — Вип. 2. — С. 34—36.

11. *Макуха М.А.* Пізньосередньовічне поселення Леськи-Мис: кахлі з геометричним орнаментом / М.А. Макуха, М.П. Сиволап, О.О. Шандор // XIV Наукова сесія Наук. т-ва ім. Т. Шевченка у Черкасах: Зб. тез і доповідей на засіданнях секцій і комісій осередку НТШ у Черкасах. — Черкаси, 2004.

12. *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997.

13. *Пашковський О.* Пізньосередньовічне скло поселення Леськи-Мис: спроба систематизації / О.Пашковський, М. Сиволап // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 14. — Київ; Луганськ, 2005 (здано до друку).

14. *Петров В.П.* Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // Древности эпохи сложения восточного славянства. — МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.

15. *Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки в Черкасах / О.М. Приходнюк, Л.М. Пономаренко, С.К. Рец // Археологія. — 1974. — Вип. 14. — С. 91—93.

16. *Сиволап М.П.* Коротка характеристика середньодніпровських пам'яток ямної культурно-історичної області // Український селянин. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С. 77—80.

17. *Сиволап М.П.* Середня Наддніпрянщина в системі пам'яток ямної культурно-історичної області // Проблемы истории и археологии Украины. — Х., 2001. — С. 34—35.

18. *Сиволап М.П.* Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995—2002 роках // Археологічні відкриття в Україні 2000—2002 рр. — К., 2003. — С. 254—257.

19. *Сиволап М.П.* Попередні підсумки розкопок поселення Десятини на Чигиринщині // Історичний феномен Чигиринського краю. — К., 2003. — С. 50—55.

20. Сыволап М.П. Краткая характеристика памятников ямной культуры Среднего Поднепровья // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001. — С. 109—117.

21. Словник-довідник з археології. — К., 1996.

22. Степанчук В.Н. Обследование палеотических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 году// В.Н. Степанчук, М.П. Сыволап, Д.А. Ветров, П.И. Озеров//НА ІА НАН України, ф. 2004/.

23. Шаповал І.М. В пошуках скарбів. — Д., 1990.

24. Mykhalo P. Syvolap. Middle Dnieper Area in the System of Pit-Grave Relics of Eearly Bronze Age//VIth Annual Meeting. European Association of Archaeologists. Final programme and abstracts. — Lisbon, 2000. — P.137.

Надійшла до редколегії 05.11.2007 р.